

КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКІ ТРАДИЦІЇ В МОВІ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ _____

Стаття присвячена висвітленню конкретних мовних фактів, які відбивають взаємодію живої давньоруської мови зі старослов'янською на лексичному та синтаксичному рівнях. Складність процесу становлення мовних засобів давньоруської літературної мови привертає увагу багатьох дослідників. Спостереження за функціонуванням мовних одиниць у східнослов'янській писемності давньокиївської доби свідчать, що актуалізація семантики лексем, словосполучень і складніших за попередні синтаксичних конструкцій, таких як зворот давальний самостійний або пряма мова, нерідко відбувається під впливом старослов'янської писемної традиції.

Ключові слова: лексема, тематична група, християнська семантика, лексика архітектури і будівництва, пряма мова, зворот давальний самостійний.

Особливості функціонування старослов'янських мовних одиниць, відображених пам'ятками писемності XI–XIV ст., становлять значний інтерес як на лексичному, так і на синтаксичному рівнях. Під впливом кирило-мефодіївської традиції давньоруські перекладачі, автори і переписувачі книг створювали й нові тематичні та лексико-семантичні групи слів. Досить виразно це явище можна простежити, досліджуючи мовні одиниці, пов'язані з християнською тематикою. Вивчення їх функціонування в давніх текстах свідчить, що актуалізація християнської семантики стала можливою в результаті розвитку східнослов'янськими книжниками традицій старослов'янської писемності.

В історичній лексикології східнослов'янських мов, незважаючи на її бурхливий розвиток у другій половині XX ст., існує ще чимало білих плям. Однією з таких плям є відсутність системного комплексного дослідження історії лексики будівництва й архітектури, засвідченої пам'ятками писемності давньокиївської доби, а в ній, зокрема, — аналізу назв християнських споруд. Тим часом можна з великим ступенем імовірності припустити, що лексика християнської тематики за кількістю лексичних одиниць, багатством семантичного наповнення, різноманітністю слово- і формотвірних варіантів, яскравістю фразеологічних зворотів посідає чи не найперше місце серед інших лексико-тематичних груп, відбитих давньою східнослов'янською писемністю.

Поєднання двох лексичних тем — будівельно-архітектурної та християнської відбулося в процесі номінації різних будівельних об'єктів, пов'язаних із християнським культом, який, утвердившись як державна релігія Київської Русі, дав поштовх до виникнення нових реалій тогочасного суспільного життя — християнського будівництва і давньої східнослов'янської писемності. Як наслідок, у текстах давньокиївських писемних пам'яток з'являються лексико-тематичні групи слів — назви будівельних споруд християнського культу: *цркъы*

(церковь), црквица, съворъ (соборъ), храмъ, храмина, зданиѣ црковьнок, създаниѣ црковьнок, домъ имени г(с)ню боу, домъ стѣни, домъ божіа матере, домъ господьни, домъ молитвѣнныи, домъ сватѣиа богородица, божьница, божонка, часовница, молитвѣнникъ, молитвѣница, молебникъ, привѣжище крестѣаномъ, жертвѣнникъ, жертвѣвникъ; назви окремих частин христіянскихъ культовихъ будівель: притворъ, трапеза, трапезъка, оltарь, оltарьць, крилосъ, полати црковныѣ, теремъ, анбонъ, крестильница, полата, обительница, митатори, томитарни, ризници, прастроа, върхъ тощо; назви архітектурнихъ прикрас: зданье «зовнішній виглядъ», видъ, оустроение, писанье, строение рѣкописанное, оусторы, рѣкодѣланіе, прилѣпы, прилѣпление, стѣлпъ, камень «стовп», вежа, сынъ «вежа», комары, крестъ господень, звѣзда златая, стѣтъ, дѣло висащее, козни, цата (цата), чаша, кѣвѣкъ, вѣтрила, виноградъ, грьзни «трона винограду», лоза, шишка, тавлѣко, образъ, подобіе, спсѣ «як элементъ архітектурни», христосъ «т. с.», стѣни Иванъ «т. с.», подножекъ Христовъ, херѣвимъ, мѣжскъ полъ, пѣтка «статуя птаха», орьлъ камень, глава змиева, члѣвская, величество; лексика на позначення архітектурнихъ формъ та просторовихъ характеристикъ, зокрема христіянскихъ будівельнихъ споруд: вбразъ «форма», величество каменое, подобіе видѣнниа небеснаго, цркъвѣ ѣ (ѣ, ѣ, ѣ) верховъ; създати на дѣ углы; триоуглънаа; крестомъ депоуста, об единомъ столпци, о трехъ оltарехъ, стѣны силою 40 сажень, крѣло создана, теремець кроуголь (в гробѣ Господньому), кроугъ «форма», столпъ обьлѣны; столпъ зданьи «з каменю або цегли», акы вѣнѣць на воздусѣ стоающъ; верхъ вѣсперенъ клѣтскы, акы теремець, чело, вѣзракъ, зраца на оугѣ, лице вѣнѣшнее, вѣноугръ превыспрьнаа, угъ верха и до долѣ; долгота, вѣдолжѣе, вѣдлѣе, вѣ длѣ, в должиноу, длѣнна, долгость; ширѣнна, вѣ шириню, вѣ ширѣе вширѣ; тѣлстота, вѣ толщѣе, высота, вѣ высотѣ, вѣзвыше, выше, волѣе (Христосъ сдѣланъ тако в мѣжа волѣе), вѣпреки «упоперекъ», вкроугъ, вѣнѣоудѣ, издѣноу цркви, извѣноу «зовні», около, споди «знизу», горѣ «зверху», воуглѣе, вдале «на відстані», вверхъ велика «висока», всямокачна «неясно: рѣвностороння або кругла»; назви чернечихъ споруд: а) назви великихъ комплексѣв чернечихъ будівель — монастырь, манастьрь, лавра, обитель, стѣиа мѣриа вѣдѣ, скѣтъ, иночьница, мѣнишница, вѣздержалище, оулица печерьнаа; б) назви элементѣв природнаго ландшафту, обладнанихъ або пристосованихъ під житло ченця — печера, пещера, пещеръка, пещь, вѣртѣпъ, гѣма, глоубина, пропасть, западъ, гора, горица, островъ, поустыниа, мѣсто тѣсное и скѣрѣвное; в) назви споруд усамѣтненія — храмъ, храмина, хѣжа, хѣжина, хѣзыниа, хѣзъ, кеоуца, келья, кель, кельница, клѣтѣка, клѣтъ, клѣтѣца, хлѣвина, погрѣвъ, стѣлпъ, поурѣгни, кроувоуклѣнонъ «нижня частинѣ стовпа, ложе», затворъ; г) назви споруд колективнаго житла ченцѣв — кѣновѣа, обьщее житіе, житіе вѣноугрънее, прѣвѣываніе; г) назви чернечихъ господарчихъ споруд і примѣщѣнъ — келарьница «комора», мѣслиница, пещьница, пекленица, пекальница, храмъ идеже хлѣвы стѣвораютъся, трапезьница, трапеза, вѣдѣница «їдальня», осоудьница «монастирська темница», троудоватница, нохомни, носохомни «монастирська лікарня», дворъ манастьрскыи; д) назви поховальнихъ споруд, виробленѣ црковнослов'янською традицією і співвідносні з христіянскимъ поховальнимъ обрядомъ — гробъ, гробьница, гробище, рака, скѣдѣлница, оустѣпальница, оустѣпательница, ископаніе, теремець, цѣрковьца мала, печера, пещера, пещь, притворъ, домъ истинны.

Напевне, і це ще не повний реестр тематичнихъ групъ будівельно-архітектурної лексики давньокиївськихъ писемнихъ пам'ятокъ, на формуванні, функціонуванні та існуванні якої позначився вплив христіянської релігії.

Розглянемо докладніше лексико-тематичну групу назв християнських культових споруд. Вона порівняно невелика за кількісним складом, проте системні відношення у колі цих лексем становлять певний інтерес. І тоді, і тепер ядром групи є лексеми *църкы* (*църквь*), *храмъ* і, до певної міри, — *сѣворъ* (*соворъ*).

Лексема *църкы* «християнський храм» найбільше вживалася у давньокиївських пам'ятках різних жанрів: «*Въ църкви, аки на нѣси, сѣ страхъмъ стонъ*» (Ізб. 1076, арк. 12); «*Никако же въ нестворьнѣи църкви, въ нетрь доме соуци, хрыщенне сѣвршати*» *ѣв ѣвктрїѡ оїко* (Єфр. крм. Трул.)¹; «*В том же лѣтѣ заложи влаженны епископъ Иоанъ на воротехъ свѣате Богородици церковь каменю во имя Зачатье свѣтлыа Богородица*» (Радз.², XV–XII, 158, під 1195 р.); «*О сѣзданїи църкви, тако Божїимъ промъслоемъ и пречистыа его матере сѣздана бысть църкви Печерската*» (К-П. Пат., *Сказанїе главъ*, XV–XII).

Це слово вживалося також із значеннями: «храм узагалі», «зібрання віруючих у Христа», «віросповідання», «обов'язок щодо церкви», «місцева церква, єпархія», «парафія», «церковне відомство»³. Слово наявне в усіх слов'янських мовах, воно є запозиченням праслов'янського періоду з герм. *kirko або *kiriko, яке походить з гр. *κυριακός* — «господній»⁴, або його інтерпретують як *κυριακή* (*οϊκία*) чи *κυριακόν* (*οϊκίον*) — «дім господній»⁵.

Існує проблема інтерпретації найдавнішої семантики цього слова на слов'янському мовному ґрунті. К. Ходиницький вважав, що слово *църквь* у південних слов'ян означало не лише «християнський», а й «храм узагалі», в тому числі й «іншої віри храм», те саме було й у східних слов'ян, де пізніше переважило значення «християнський храм»⁶. У такому випадку слід було б погодитися, що слово *църкы* (*църквь*) було живомовним запозиченням.

Іншої думки дотримувався А. С. Львов, який, аналізуючи функціонування форми *църкы* та похідних від неї у давніх східнослов'янських писемних пам'ятках, дійшов висновку про «беззаперечно» книжний характер її запозичення (зі старослов'янських перекладів)⁷. Непрямо це вказує на первісну відсутність у живомовному спілкуванні слов'ян слова *църкы* та на запозичення його південнослов'янськими книжниками кирило-методіївської доби з вузько спеціалізованим значенням, яке пізніше розширилося.

На нашу думку, наявність *с' < k* на початку слова перед голосним переднього ряду недифтонгічного походження, тобто відсутність першої палаталізації, у запозиченні свідчить про те, що запозичення відбулося принаймні в пізній період розвитку праслов'янської мови. Навіть якщо воно здійснилося живомовним шляхом до кирило-методіївських перекладів, все одно ця лексема могла бути потрібна слов'янам лише як одиниця християнської термінології. Її функціонування в старослов'янській та давній східнослов'янській писемності дозволяє припустити первісну семантику саме як «християнський храм». Майже одночасне вживання її в писемних пам'ятках із значенням «храм узагалі» можна пояснити тим, що в текстах «Євангелія» і «Старого Заповіту» часто йдеться про

¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка : В 3 т. — М., 1989. — Т. 3. — С. 1445.

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Срезневский И. И. Значч. праця. — С. 1444–1447.

⁴ Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд. — М., 1976. — Вып. 3. — С. 198–199.

⁵ Христианство : Энциклопедический словарь. — М., 1995. — Т. 3. — С. 218.

⁶ Chodunicki E. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska : Zarys historyczny 1370–1632. — Warszawa, 1934. — S. 76.

⁷ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975. — С. 124–125, 142.

дохристиянські культові споруди: **сѣннице**, **сѣворѣ**, **скѹница**, **ковчегѣ**, для позначення яких слов'янські язичницькі назви храмів **капнице**, **трєвнице**, **коумирьница** тощо (за винятком слова **божьница**) були стилістично неадекватні.

Трохи інший шлях до термінології назв християнських культових споруд був у праслов'янського (в південнослов'янській огласовці) слова **храмѣ** (< **chomъ*). Принагідно зазначимо, що східнослов'янська форма **хоромѣ** з релігійною семантикою не вживалася⁸.

Етимологія праформи **chomъ* не з'ясована. З-поміж інших імовірні паралелі: дінд. *hamyat* «фортеця» (Ендзелін); двн. *scim*, *sceim* «захист», «заслін», «стеля» (Брюкнер); під сумнівом, але можливе: лат. *sego* «з'єдную, зв'язую, складаю», гр. *εἶρω* «ставлю в ряд» (Бернекер) з асоціаціями про первісні способи будівництва (плести, обмазувати глиною тощо)⁹. Якщо в наведених етимонах з певною мірою припущення все ж таки фігурує будівельний компонент семантики, який пояснює пізніше південнослов'янське **храмѣ** «дім», то пояснити набуття цим словом значення релігійної і власне християнської споруди значно складніше.

У старослов'янських пам'ятках слово **храмѣ** мало значення «будиноку», «житло, приміщення», «святиня, храм, дім божий», «темниця, тюрма», «челядь у домі»¹⁰. Ще ширше реалізація семи «будиноку» і «релігійний будиноку» представлена в писемності східних слов'ян давньокиївської доби. Переважно в перекладних, але почасти і в оригінальних пам'ятках слово **храмѣ** уживалося із значеннями «дім», «кімната», «горниця», «будівля для богослужіння»: тут і **храмѣ чьстнаго кръста** (оіков), і **храмѣ идольскыи**, **въ храмѣ**, **рекъше въ ропати** (ропачь — «мечеть»); далі — «скарбниця», «шатро», «скинія (синагога)», «житло», «обитель»¹¹.

За спостереженнями Ф. П. Філіна, слово **храмѣ** із релігійним значенням спочатку вживали східні слов'яни як назву язичницького храму, і воно могло бути запозичене від південних слов'ян у дохристиянську епоху усним шляхом, а вже пізніше набуло християнського значення, бо в оригінальних руських пам'ятках уживане лише з XIII ст.¹² Як воно отримало значення релігійної споруди в південних слов'ян, Ф. П. Філін не з'ясовував.

Проте задовго до нього В. Ягич зробив спробу дати відповідь на це питання, аналізуючи вживання слова **храмѣ** у старослов'янських текстах на місці давньогрецького *οἶκία*, *οἶκος*, *οἶκοδεσποτης*, *δῶμα*. Набуття цим словом «релігійного і релігійно-християнського змісту» В. Ягич пояснив тим, що в деяких текстах воно передавало урочисте поняття «божий дім»¹³. А. С. Львов, оперуючи конкретними прикладами старослов'янської писемності, спростував думку Ягича. Він навів приклади вживання слова **храмѣ** у реченнях, які не мають нічого спільного з чимось урочистим: «**ниже ни града, ни вьси, ни храма, ни обитѣли рода иматѣ**» (Супр. 455, 4–5)¹⁴. У «Синайському псалтирі» слово **храмѣ** відповідає сучасному російському «будівля, приміщення», «будиноку»¹⁵. Загального висновку про формування релігійної семантики цього слова А. С. Львов не дає,

⁸ Срезневский И. И. Значач. праця.— С. 1387.

⁹ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1964.— Т. 4.— С. 265–266.

¹⁰ Slovník jazyka staroslovenského: Lexikon linguae palaeoslovenicae.— Praha, 1997.— Zeš. 48.— S. 791.

¹¹ Срезневский И. И. Значач. праця.— С. 1397–1399.

¹² Филлин Ф. П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей).— Ленинград, 1949.— С. 103–104.

¹³ Jagić V. Entstehungsgeschichte der altkirchenslavischen Sprache.— Berlin, 1913.— S. 413.

¹⁴ Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности.— М., 1966.— С. 256–257.

¹⁵ Там же.— С. 257.

обмежившись зауваженням, «...що етимологія слова *храмъ* все ще залишається нез'ясованою, і це привносить додаткові труднощі до історії цього слова»¹⁶.

На нашу думку, шановані попередні дослідники, зіставляючи тексти грецьких оригіналів із слов'янськими перекладами, спостерігали переважно, яким грецьким словам відповідає слов'янське слово *храмъ*, і намагалися зробити висновки на суто лінгвістичному матеріалі. Як бачимо, це бажаного результату не дало. То ж чи не криється відповідь на це питання в історії християнської релігії і християнських культових будівель?

Ототожнення двох понять — житлового будинку і богослужбового приміщення могло виникнути не в перекладацькій практиці, а в масовій християнській свідомості в процесі формування реалій християнського побуту. Ось як змальовують процес утворення особливого приміщення для християнського богослужіння дослідники історії християнства: «Ісус Христос, з'явившись з-поміж народа юдейського, відвідував святі місця юдеїв — ерусалимський храм і синагоги, проте відвідування їх не поставив за обов'язок своїм учням і послідовникам. Заповідавши поклонятися Богу на всякому місці, Ісус Христос для виконання дій, які мали бути основою новозаповітного Богослужіння, обирав особливі місця. Так, він сам молився своєму отцю в саду Гефсиманському на горі Єлеонській, а таїнство євхаристії встановив у великій... світлиці. У такий спосіб отримує свій початок християнський храм. Апостоли і перші християни з юдеїв відвідували іноді храм ерусалимський для молитви і проповіді про Ісуса Христа; але ці відвідування припиняються з часу гоніння на християн і після визначення відношення обрядового закону Мойсейового до християнського вчення на Апостольському соборі. Невдовзі після того храм ерусалимський було зруйновано.

Головним місцем богослужбових зібрань християн апостольської доби, за прикладом Ісуса Христа, служив приватний будинок. Так, після вознесіння Ісуса Христа на небо християни збираються в сіонській світлиці і перебувають у молитві. Далі ми бачимо християн, які групами збираються для відправлення молитви і євхаристії. Будинок, що слугував місцем богослужіння, переставав бути звичайним житлом, або ж у будинку призначали для богослужіння окремі, розташовані у верхніх частинах будинку, кімнати, які благоліпно прикрашали. Звичай відправляти богослужіння в стінах приватних будинків довго тримався і після того, як християни отримали свободу віросповідання в Римській імперії»¹⁷.

Таким чином, південні слов'яни, котрі контактували з греками-християнами безпосередньо, могли ще до кирило-методіївських перекладів засвоїти поняттєву тотожність житлового будинку і будинку, використаного для християнського богослужіння та богослужіння взагалі (тобто язичницького, мусульманського), що й знайшло відображення в семантичній структурі аналізованого слова.

Сучасні східнослов'янські мови й сьогодні вживають слово *храм* у значенні «церковна споруда» та деякі похідні від нього.

Не зовсім чітко в давніх східнослов'янських писемних пам'ятках відбито лексему *соборъ* із досліджуваним значенням.

Загальновизнано, що *съборъ* (первісно — «зібрання духівництва») є старослов'янською калькою давньогрецького *συναγωγή* «зібрання», утвореного за до-

¹⁶ Там же.— С. 159.

¹⁷ Християнство...— С. 168.

помогою теми *ъ* від дієслова *съвърати*¹⁸. У старослов'янських пам'ятках лексема *съборъ* уживалася із значеннями: «зібрання» (гр. *σύλλογος, συναγωγή*), «нарада, зібрання» (*συνέδριον*), «собор, синод» (*σύνωδος*), *въселеньскыи съборъ* «богослужіння, літургія», «свято», «суспільство», «місце збору», тобто «синагога», також «церква», «собор»: «*призьри... і на раба твоего сего пришьдъша... въ славны съборъ...*» (Євх.)¹⁹.

У давньоруській писемності *съборъ* означає «зібрання», «релігійне зібрання, сонм», «зібрання духовної влади», «вселенський собор», «синаєдріон», «церковна громада», «духівництво», «свято кількох святих», «громадське богослужіння», «урочиста літургія з виконанням обряду чину православ'я», «молитва»²⁰. Формування цього слова із значенням «храм» підтверджують лексеми *съборьница* «церква» (Єфр. крм. Трул.), *съборьнаѧ цркви* (Ізб. 1073); «*оустроилъ есми попы и дьяконы въ зборнии великои церкви*» (Грамм. кн. Всевол. 1136)²¹. Далі знаходимо у П. Беринди: «*Црковь естъ названа Ѡ царѧ, ижъ царскимъ домомъ ест ѧ в Грецкомъ азъзыкѣ екллѧсія, црковь ѡтсюль назъвается, съборъ Ѡ зобрана згромаджѧне Ѡ зозвана в кѣпѣ на громадѣ маеть имен много назъвается Скинѧ, домъ мѧтвы*»²².

Таким чином, перше значення «зібрання духівництва» (в кінцевому рахунку — калька гр. *συναγωγή*, потім — «головна чи велика церква міста») є в усіх трьох східнослов'янських мовах. Отже, назва християнського храму в цьому слові утворилася від назви нехристиянського (передхристиянського) храму *синагога*.

З язичницьким побутом східних слов'ян пов'язане вживання лише у східнослов'янських пам'ятках слова *вожьница* (*вожьнѣка*), спочатку як «церква і язичницька, і християнська», пізніше — як «капиця, намогильна капиця з образом». Варіант *вожьнѣка* відбитий пам'ятками українського походження в Лаврентіївському та Іпатіївському літописних збірниках, у текстах, де названі українські реалії. Що ж до подальшого семантичного розвитку цього слова, як зазначив К. Ходиницький, то воно було витіснене словом *церква*²³. Невеликі капиці мали назви функціонального походження: *мольбѣникъ, мольбѣница, молитвѣница* (відбите також у старослов'янській писемності — «храм, молитовний дім»), *молитвѣникъ* (в ст.-сл. лише «той, хто молиться», «священик»), у наших пам'ятках також *часовьница* — «капиця, храм» (ГА), *часовьниѧ* — «молельня, храм без алтаря» — за В. І. Далем: «молитовний дім, храм без алтаря, де можна служити лише години...»²⁴. Крім цього, були і назви літературного походження: *домъ вѣжи, зѣданіе црковное, привѣжиште крестъганомъ*.

На синтаксичному рівні цікаві спостереження щодо побудови давніми авторами окремих мовних конструкцій та їх функціонування в текстах. Старослов'янські пам'ятки (в основному — це церковні богослужбові книги) одноманітні за своїм змістом. Отже, й синтаксичні засоби старослов'янських текстів певною

¹⁸ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. — К., 1989. — С. 289; Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М., 1971. — С. 312.

¹⁹ Slovník jazyka staroslovenského. — S. 217–219.

²⁰ Срезневский И. И. Знач. прая. — С. 647–649.

²¹ Там же. — С. 650–651.

²² Лексикон славенороский Памва Беринди // Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. — К., 1961. — С. 155.

²³ Чодуніcki К. Op. cit. — S. 76–77.

²⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 4. — С. 584.

мірою обмежені через його одноманітність. Старослов'янські пам'ятки не є оригінальними творами, а становлять переклади церковних богослужбових текстів з давньогрецької мови. При вивченні синтаксису старослов'янських пам'яток цю особливість слід ураховувати, через те що перекладачі нерідко вдавалися до калькування, тобто зберігали у своїх перекладах конструкції оригіналу, властиві давньогрецькій мові, але чужі живим слов'янським говорам. Це так звані синтаксичні грецизми.

Крім явищ, властивих живим слов'янським говорам, і грецизмів, перекладачі у процесі своєї діяльності створили арсенал штучних синтаксичних конструкцій, що не були властиві живій мові, але відповідали певним конструкціям грецьких текстів і були зрозумілі слов'янам. До таких конструкцій і належить зворот «давальний самостійний», що виступає в реченні як обставина, а його складові частини мають значення суб'єкта і предиката, тобто можуть прирівнюватися до підмета і присудка. При цьому значення суб'єкта дії має іменник або займенник у давальному відмінку. Узгоджений із цим іменником (або займенником) дісприкметник нагадує за значенням предикат. Наприклад, у Остромировому євангелії: «прѣходящоу иіусоу. по нѣмь идоста дѣва слѣпча» (Остр. ев. 68 б, Мф., IX, 27)²⁵.

Старослов'янський «давальний самостійний», який у старослов'янській мові звичайно виконує функцію обставини, слід перекладати на сучасні східнослов'янські мови обставинним підрядним реченням. При цьому давальний відмінок іменника необхідно замінити на називний, дійсний дісприкметник — відповідною формою дієслова, а на початку речення поставити відповідний підрядний сполучник. Найчастіше в старослов'янських текстах зворот «давальний самостійний» має часове значення. Інколи в рамках часового значення в «давальному самостійному» розвивався відтінок причини²⁶. Відповідно ці самі значення виступають і в текстах, створених давньоруськими книжниками. Зворот «давальний самостійний» уживають, як правило, автори, які намагаються наслідувати старослов'янські зразки. Він майже не використовується в діловій писемності, а в літописанні нерідко зустрічається у фрагментах, запозичених із книг Святого Письма. Звертаються літописці до «давального самостійного» на позначення часу дії й у власному тексті. Так, у недатованій частині «Повісті временних літ»: «Киеви же пришедшу въ свой градъ Киевъ, тѣ животъ свой сконча» (ПВЛ, 13). У Лаврентіївському літописі під 1148 роком: «Мстиславу же лежащо еще и дружинѣ его, пригнавше сторожеве» (Лавр., 303). У Київському літописі під 1174 р.: «В то же время сѣдящо Святославу Всеволодичю въ Черниговѣ, а Романови сѣдящо въ Киевѣ, и начаша половьци пакость творити по Рьси» (Ип., 387).

В інших значеннях приклади одиничні.

У Галицько-Волинському літописі конструкції зі зворотом «давальний самостійний» представлені дуже широко. Це стосується насамперед галицької частини, де «давальний самостійний» нерідко виступає як відносно самостійне речення. Особливо виразно це видно в реченнях з прямою мовою. Під 1241 р. «Якову же удивившуся и прашавшу вины, про что поклонистася. Доброславу же рекшу: “Вдахъ има Коломью”. Якову же рекшу ему: “Како можеша бес повеления княжа отдати ю сима...”» (Ип., 525). У перекладі на українську мову Л. Є. Махновця цей текст має такий вигляд: «Яків тоді здивувався і запитав про причину, чому вони поклонилися. І Доброслав сказав: “Я дав їм обом Коло-

²⁵ Скупський Б. П. Старославянський язык. — Махачкала, 1967. — С. 100.

²⁶ Сутрун А. Е. Старославянський язык. — Минск, 1991. — С. 63.

мию”. Яків тоді сказав йому: “Як ти можеш без княжого повеління оддати її сим обом...?”»²⁷.

На роль прямої мови у східнослов'янському літописанні звертали увагу майже всі його дослідники. Вони наголошували, що її вживання є характерною рисою цього жанру на відміну від візантійських та західноєвропейських хронік²⁸. Першим помітив, що рішення або обмірковування завжди передаються в літописах у формі розмови, літературознавець М. І. Сухомлинов. На його думку, одним із джерел цієї форми в літописанні є біблійний спосіб розповіді. Друге її джерело він убачав у живому народному мовленні, сліди якого помітні «переважно в розмові осіб, згадуваних у літописі»²⁹. М. І. Сухомлинов вважав, що незалежно від впливу біблійних зразків розмовна форма літописання перебуває у прямому зв'язку із синтаксичними особливостями давньої мови. «Чим простіша синтаксична основа писемної мови,— зазначає дослідник,— тим ближче вона до усного мовлення, яке передає без багатьох і різких змін. Літописцю ж дуже часто доводилося передавати живе мовлення за самим змістом його твору: він описував стосунки людей поміж собою, що могли відбуватися не інакше, як тільки через посередництво розмови»³⁰. Пор. розмову Святослава Ігоровича з посольством новгородців, як вона зафіксована в «Повісті временних літ» під 970 р.: «В се же время придоша людье ноугородьстии, просяще князя собѣ: “Аще не поидете к намъ, то налѣземъ князя собѣ”. И рече к нимъ Святославъ: “А бы пошель кто к вамъ?” И отпрѣся Ярополкъ и Олегъ. И рече Добрыня: “Просите Володимера”... бѣ Добрыня уй Володимеру. И рѣша ноугородьци Святославу: “Въдай ны Володимира”. Онъ же рече имъ: “Вото вы есть”» (ПВЛ, 49–50).

Багато уваги приділяв прямій мові в літописанні Д. С. Лихачов. Він розробив класифікацію її типів і назвав можливі джерела — дійсність, фольклорні твори і писемні пам'ятки, зокрема житійного типу³¹. Інші вчені розвинули і в деяких випадках уточнили питання, поставлені Д. С. Лихачовим. Так, І. П. Єрьомін розрізняє три типи оформлення літописного матеріалу — порічний запис, оповідь і повість. Промови дійових осіб, на його думку, є характерною особливістю літописної оповіді та повісті. У порічних записах промови не отримали широкого розвитку, а літописна оповідь, навпаки, іноді повністю складається з одних промов, і обмін ними становить весь її зміст.

Визначаючи документальний характер літописної прямої мови, І. П. Єрьомін порушує питання про її перероблення. Він стверджує, що промови персонажів не лише відтворюють їхні справжні слова, а й являють собою факт літератури: «Оповідь за самою своєю природою тяжіє до прямої мови; вона для оповідача і простіша і легша»³². Таким чином, на думку вченого, пряма мова не лише відбиває реальність, а й є для літописця найзручнішою формою її відтворення, тоді як античних істориків — це літературна фікція, прийом, що прикрашає розпо-

²⁷ Літопис руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець.— К., 1989.— С. 339.

²⁸ История русской литературы X–XVII веков.— М., 1980.— С. 62.

²⁹ Сухомлинов М. И. Исследования по древней русской литературе.— СПб., 1908.— С. 204.

³⁰ Сухомлинов М. И. О древней русской летописи как памятнике литературном.— СПб., 1856.— С. 200.

³¹ Лихачев Д. С. Русский посольский обычай XI–XIII вв. // Исторические записки.— М., 1946.— Т. 18.— С. 42–55; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.; Ленинград, 1947.— 499 с.; Лихачев Д. С. О летописном периоде русской историографии // Вопр. истории.— 1948.— № 9.— С. 28–34; Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы.— М.; Ленинград, 1952.— 239 с.

³² Еремин И. П. Киевская летопись как памятник литературы // Тр. Отд. древнерус. лит.— 1956.— Т. 7.— С. 75.

відь. Відзначивши документальність літописної прямої мови, І. П. Єршомін привертає увагу до документальності мови літопису в цілому: «Документальна, на-решті, сама мова літопису, її гідний подиву словник, весь насичений термінами свого часу, словами і зворотами мови, що існували у феодальному середовищі XII ст.»³³. Отже, основні риси прямої мови літопису і його авторського тексту, на думку дослідника, мають багато спільного.

Як зазначається в науковій літературі³⁴, пряма мова виступає у вигляді доповнення до слів автора. Її можуть оформляти різні типи простих і складних речень. У структурному відношенні пряма мова в таких конструкціях вирізняється повною незалежністю. Мова автора і персонажа чітко розмежовані. Зв'язок між першою і другою частинами обмежений. Пряма мова лише супроводжується повідомленням автора про те, що він передає чужі слова, вказівкою на те, кому вони належать, у якому стані був автор прямої мови, та на супутні мовленнєвому акту обставини.

У літописах пряма мова, як правило, міститься за словами автора. Для введення прямої мови використовуються різні форми дієслова *речи*. Значно рідше зустрічаються *глаголати*, *молвити*, *отвещати*, *повѣдати* та ін.

Особливе місце серед речень з чужими словами посідають діалоги. У формі діалогу цей різновид прямої мови зустрічається в літописах досить часто. Специфіка діалогу — це передача розмови двох або кількох осіб. Введення діалогу в авторський текст вимагає певної майстерності. Творців Галицько-Волинського літопису характеризує досить одноманітна манера його побудови — це ряд складних речень з прямою мовою, об'єднаних в одне ціле темою. Єднальні речення прості, вони уточнюють, кому належить те чи інше висловлення.

Як приклад, наведемо структурно досить складний діалог, що відбувся між мешканцями взятого в облогу польського міста Каліша та представниками наступаючої сторони. Коли калішани звернулися до князя Кіндрата з проханням надіслати для переговорів воевод Пакослава і Мьстиуя, Пакослав запропонував Данилові поїхати з ними:

«Пакославъ же рече Данилови: “Измѣнивъ ризы свое, поеди с нами”. Данилови же не хотѣвшю, рече ему братъ [Кіндрат]: “Иди, да слыши вѣче ихъ”; не вѣршешъ бо Мьстиуеви Кондрать. Даниль же возма на ся шеломя Пакославль и ста за нима. Стоящимъ же мужемъ на заборолюхъ и рекущимъ имъ: “Тако мольвѣта великому князю Конѣдрату: “Сий градъ не твой ли естъ? Мы же мужи, изнемогшеи во градъ семь, ци иного странници есмы? Но людье твои есмы, а ваша братья есмы; чему о насъ не сожалитеси? Аще насъ русь плѣнятъ, то кую славу Кондрать приметь? Аще руская хоругвь станеть на забролюхъ, то кому честь учиниши? Не Романовичема ли? А свою честь уничижиши; нынѣ брату твоему служимъ, а заутра твои будемъ; не дай славы руси, ни погуби града сего”; и многа словеса глаголаху. Пакославу же рещу: “Кондрать бы радъ милость учинилъ вамъ; Даниль лютъ зѣло естъ, насъ не хочеть отойти прочь, не приемъ града”, ро(з)мѣявсья рче: “А се стоитъ самъ, мольвѣте с нимъ”. Князь же тѣче его скѣпищемъ, и съня себе шеломя. Они же кликнуша с града: “Имѣи службу нашу, молимся, створи миръ”. Оному же много смѣявѣвшюся и много вѣстовавшю с ними, и поя отъ нихъ 2 мужа и приѣха Кондратови» (Ип., 504–505).

У наведеному фрагменті яскраво передано синтаксичні особливості діалогу. Вони зумовлені тим, що в діалозі відбувається швидкий обмін висловленнями, а це вимагає лаконічності, формальної незавершеності або неповноти, структур-

³³ Там же.— С. 79.

³⁴ Літературу з питання див.: Муталимова М. А. Чужие слова и способы их передачи в староболгарских памятниках письменности // *Paleobulgaria* / Старобългаристика.— 1984.— Т. 8. № 1.— С. 90–96; Чумаков Г. М. Синтаксис конструкций с чужой речью.— К., 1985.— 220 с.

ної взаємозумовленості реплік. Звідси — своєрідність діалогічної мови з її еліпсами, питально-спонукальними, запитально-відповідними та іншими реченнями³⁵. Наведений фрагмент становить складне синтаксичне ціле, об'єднане змістом. Розмова відбувається між воєводою Пакославом, князем Данилом та калішанами. Авторський текст вводить висловлення дійових осіб, повідомляючи про умови, у яких відбувається розмова, а також уточнює, коментує її. Сам діалог являє собою ряд складних речень з прямою мовою. Такий прийом побудови діалогу надає розмові одноманітного характеру, що взагалі властиве давньоруському літописанню, у якому майже не використовуються різні можливості поєднання реплік діалогу й авторського тексту.

За формою цей діалог нагадує розмову апостола Петра із свідками його знайомства з Ісусом, наведену в статті М. А. Муталимової. Пор.: «И оузръвъши же и рабыни етера. сѣдшта при свѣтѣ. възръвъши на нь рече тоу. и съ бѣ съ нимъ. он же отъврѣже с ею глѣж не знаѣж его жено. и не по мьнозѣ друугыи видѣвъ его рече. и ты отъ них еси. Петръ же рече. члвче нѣсмъ»³⁶.

У пізнішому літописанні можна знайти спроби й різноманітнішої побудови діалогу, у якому авторський текст дозволяє зрозуміти істинну суть кожного висловлення тієї чи іншої дійової особи. Так, чіткішому протиставленню частини складного речення з прямою мовою служать звертання. Вони використовуються в спонукальних, питальних та окличних реченнях і сприяють яскравішому виявленню суб'єкта, якому пропонується або наказується щось зробити, виконати, відповідати. При недостатньо вмілому використанні авторських коментарів звертання відіграють роль додаткової інформації. Ці положення ілюструє розмова татар Баимура і Бурандая, князя Василька та мешканців оточеного Холма:

«Баимуръ же приѣхавъ ко князю и рче: “Василко! Прислалъ мя Бурандай, велѣлъ ми городъ роскопати”. Рече же ему Василко: “Твори повелѣное тобою”... Буранда же росмотрѣвъ твердостъ города, оже немощно взяти его... и посла с Василкомъ три татаринѣ, именовъ Куичия, Ашика, Болоя, и к тому толмача, розумѣюща рускый языкъ, што иметь молвити Василко, приѣхавъ подъ городъ. Василко же ида подъ городъ и взя собѣ в руку каменя; пришедше подъ городъ и нача молвити горожаномъ: “Костянтине холопе, и ты, другий холопе Лука Иванковичю! Се городъ брата моего и мой, передайтеся”; молвивъ, да камень вержетъ доловъ, дая имъ розумъ хитростью, а быша ся билѣ, а не передавалися» (Ип., 563).

Наведений текст свідчить, що відрізняючись від авторської мови на лексичному і граматичному рівнях, пряма мова становить особливий інтерес у стилістичному плані. Цікаві в цьому відношенні спостереження А. І. Генсьорського щодо використання чужих слів у різних частинах Галицько-Волинського літопису³⁷. Проте вчений не звернув уваги на різні синтаксичні варіанти оформлення прямої мови у його галицькій і волинській частинах. Так, поряд із конструкціями, що вживаються для безсполучникового введення прямої мови, у Галицько-Волинському літописі зустрічаються фрагменти з чужим мовленням, де воно включається в текст за допомогою сполучника *яко*. При цьому не відбувається трансформації граматичних ознак прямої мови. Наявність сполучника в контексті з чужим мовленням граматично ніби не мотивована. Наприклад, під 1226 р. фіксуються речення:

«Льстивому Жирославу рекшю къ бояромъ галичкимъ, яко: “Идетъ Мьстиславъ в поле и хочеть вы предати тестеву своему Котяню на избитье”» (Ип., 498); «Они же... послаша послы

³⁵ Див.: *Норман В. Ю.* Синтаксис речевой деятельности.— Минск, 1978.— С. 97–99.

³⁶ *Муталимова М. А.* Знач. праця.— С. 94.

³⁷ *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис: лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості.— К., 1961.— С. 227, 230–233, 235, 237–240.

своя, рекуще, яко: “Жирославъ повѣдалъ ны естъ”; Мьстиславу же пославшу отца своего Тимофѣя, яко: “Всуе оклеветалъ мя естъ к вамъ Жирославъ”; Тимофею же кленшюся имъ о семь, яко: “Не свѣдущу Мьстиславу ничто же о семь”» (Ип., 499).

На думку деяких учених, у подібних реченнях *яко* виступає в ролі дублюючого засобу, що маркує початок чужої мови, вже введеної в текст за допомогою спеціалізованих засобів — дієслів *рекушо*, *рекуще*, *пославишу*, *кленюся*. Введення сполучника *яко* не змінює прямої мови, вона функціонує у вигляді окремого тексту, що не трансформується в непряму мову, а приєднується без будь-яких змін. Так, О. С. Істріна у зворотах типу «рече тако, *яко* копимъ сребро и соболи» після дієслів мовлення вбачає пряму мову, що приєднується до відповідного речення за допомогою сполучника *яко*³⁸. Л. П. Якубинський також визнає їх конструкціями прямої мови з підрядним сполучником *яко*³⁹. О. І. Молотков називає такі звороти особливими конструкціями зі сполучником *яко* і підкреслює, що особа вживається в них так, як у прямій мові, проте сполучник вказує на зв'язок підрядності на межі двох частин конструкції⁴⁰.

У лінгвістичній літературі утвердилася думка, що подібні конструкції є специфічною належністю давньоруської мови. Однак таке вживання сполучника *яко* відзначають і в інших давніх слов'янських мовах⁴¹. Деякі дослідники припускають, що ці конструкції є перехідними до непрямої мови. Є. С. Отін, наприклад, зазначає: «Додаткова пряма мова із з'ясувальним сполучником *яко* — це свого роду ембріон непрямої мови, що як пережиток зберігає ряд ознак прямого висловлення. Крім підрядного сполучника, що наочно свідчить про зрушення в бік непрямої мови, граматична структура додаткової прямої мови має ще одну дуже важливу конструктивну особливість»⁴². За спостереженнями вченого, та частина конструкції, яка міститься після з'ясувального сполучника, майже завжди характеризується розповідним модальним планом і відсутністю емоційно-експресивної лексики. У пам'ятках писемності простежується помітна тенденція до уподібнення модальної структури прямого висловлення, яке стало підрядною частиною конструкції зі сполучником *яко*, розповідній модальності авторської мови⁴³.

Можна погодитися з міркуваннями Є. С. Отіна щодо архаїчного характеру розглянутих вище конструкцій. Переконливішою, проте, видається думка, що такі конструкції є конструкціями перехідного типу від прямої мови, які можна розглядати як контамінацію прямої і непрямої мови⁴⁴. З одного боку, вони передають чуже висловлення. Проте, незважаючи на наявність сполучника, як це повинно бути в непрякій мові, у них зберігається конструкція прямої мови — перша особа того, хто говорить. Переважання конструкцій прямої мови в синтаксичних засобах передачі чужого мовлення відзначають деякі дослідники давньоруського літописання. На думку Я. О. Спринчака, це не означає, що в

³⁸ *Истрина Е. С.* Синтаксические явления синодального списка 1-й Новгородской летописи // Известия Отд. рус. яз. и словесности.— 1923.— Т. 26.— С. 224.

³⁹ *Якубинский Л. П.* История древнерусского языка.— М., 1953.— С. 226.

⁴⁰ *Молотков А. И.* Особые синтаксические конструкции для передачи чужой речи в древнерусском языке // Учен. зап. Ленинград. пед. ин-та : Сер. филол. наук.— 1962.— Т. 302. Вып. 61.— С. 183.

⁴¹ *Муталимова М. А.* Знач. праця.— С. 95.

⁴² *Отин Е. С.* К истории развития формы косвенной речи в древнерусском языке // Филол. науки.— 1969.— № 3.— С. 57.

⁴³ Там же.— С. 57–58.

⁴⁴ *Спринчак Я. А.* Очерк русского исторического синтаксиса : Сложное предложение.— К., 1964.— С. 122.

давньоруській мові не було конструкцій непрямой мови. А пояснюється цей факт тим, що в літопису при передаванні чужого мовлення використовувалися переважно розмовні конструкції вираження чужого висловлення. Слід, проте, зазначити, що прості синтаксичні конструкції непрямой мови зустрічалися тут зрідка і лише у формі додаткового підрядного речення при дієсловах мовлення в головному реченні.

Саме недостатнім розвитком конструкцій непрямой мови в давньоруській книжній мові і можна пояснити вживання в пізньому літописанні конструкцій перехідного типу від прямої мови, які й слід розглядати як контамінацію прямої і непрямой мови. За нашими спостереженнями над мовою Галицько-Волинського літопису, їх уживання обмежується рамками галицької частини літопису і свідчить про те, що вона укладалася або була редагована однією особою. В останній раз конструкції зі сполучником *яко* зустрічаються в тому місці, де, на думку М. Ф. Котляра, раптово уривається літописання Данила Галицького⁴⁵: «и бысть вѣсть из Ляховъ у короля Данила, *яко*: “Татаровѣ на Ятвязѣхъ суть”. Лвови же рекшу, *яко*: “Вои твоя голодна есть и кони ихъ...” Онѣмъ же рекшимъ, *яко*: “То есть мирникъ нашъ, братъ его воевалъ с нами, туда идемъ”» (Ип., 561).

Надалі форми введення чужих слів змінюються. Ширше використовується непряма мова, а пряма нерідко оформлюється додаванням до дієслова мовлення прислівника *так*, наприклад: «Прислалъ бо бѣше [Бурондай] *так*о река: “Оже есте мои мирници, срѣтѣте мя; а кто не срѣтит мене, тый ратный мнѣ”» (Ип., 562).

Отже, формування лексики номінативів християнських культових споруд було складним багатоплановим мовно-культурним і літературним процесом. Це й використання книжних іншомовних запозичень з подальшим розвитком семантики — *цркъы*, живомовне запозичення від південних слов'ян із розвитком семантики — *храмъ*, давньогрецька мовна і мовно-культурна слов'янська калька *сѣборъ*, власні словникові ресурси — *вожьница*, *молебьникъ*, *мольбьница*, *молитвьникъ*, *молитвьница*, *часовьница*, *часовьня*; слова літературного походження — *домъ Бжин*, *зѣдание цркъовное*, *привѣжиште крестъганомъ*. Більшість цих назв, принаймні основні, досі збереглися в східнослов'янських мовах.

Виявлені нами варіанти у способах передавання чужого мовлення в галицькій і волинській частинах літопису підтверджують спостереження А. І. Генсьорського над лексикою досліджуваної пам'ятки. «Якщо про лексику галицької частини, яка в основному відбивала літературно консервативніше слововживання вищих феодальних кіл, ми можемо сказати, що вона все ж таки йде в напрямку творення окремої групи в системі літературної лексики староруської мови, то лексика волинського редактора свідчить уже про наявний поворот у бік живого розмовного слововживання простих народних мас»⁴⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що творче переосмислення східнослов'янськими книжниками мовного матеріалу, який є в найдавніших слов'янських перекладах Святого Письма, привело до значного збагачення давньоруської літературної мови на різних рівнях.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГА — *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе : Текст, исслед. и словарь.— Пг., 1922.— Т. 2.— 454 с.

⁴⁵ *Котляр М. Ф.* Галицько-Волинський літопис XIII ст.— К., 1993.— С. 111.

⁴⁶ *Генсьорський А. І.* Значч. праця.— С. 148.

- Ип. — *Летопись по Ипатскому списку.*— СПб., 1871.— 616 с.
К.-П. Пат. — *Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик.*— К., 1991.— 278 с.
Лавр. — *Летопись по Лаврентиевскому списку.*— СПб., 1872.— 512 с.
ПВЛ — *Повесть временных лет. Ч. 1. Текст и перевод.*— М. ; Ленинград, 1950.— 404 с.
Радз. — *Полное собрание русских летописей. Т. 38. Радзивилловская летопись.*— Ленинград, 1989.— 177 с.

O. V. PRYSKOKA, V. Yu. FRANCHUK

CYRIL-METHODY TRADITIONS IN THE LANGUAGE OF OLD RUS

The article is devoted to the lighting up the actual language facts which reflect the interrelation of the Old Rus language and the Old Slavonic language at the lexical and syntactical levels. The complicated character of the language making methods in the Old Rus literal language attracts attention of many investigators. The observing functioning of the language units in the Eastern Slavonic written language of the ancient Kiev shows that the actualization of the semantic of lexical units, word combinations and syntactic constructions more complicated than those that existed before, for example, dative independent phrase or direct speech, quite often takes place under the influence of Old Slavonic written tradition.

Keywords: lexical unit, thematic group, Christian semantics, building and architectural lexis, direct speech, dative independent phrase, etc.